

Олександр КОРНІЄНКО

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ В МІЖЕТНІЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ

В статті аналізуються функціонування і роль етнічних стереотипів в духовній культурі поліетнічного суспільства, в процесі міжетнічного спілкування.

Ключові слова: *автостереотип, етнічний стереотип, гетеростереотип, етноцентризм, комунікація, стереотипізація.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження впливу етнічних стереотипів на структурування комунікативного поля є особливо значущою в умовах поліетнічного середовища України. Наукове розв'язання цієї проблеми сприятиме гармонізації міжетнічних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін “етнічний стереотип” вперше започаткований в науці американським соціологом Уолтером Ліппманом у 1922 році у праці “Суспільна думка” при вивченні проблем расизму в Америці. Стереотипізація як один із найважливіших механізмів соціалізації широко аналізувалася в дослідженнях О. Бодальова, Е. Еріксона, І. Кона, Дж. Міда, Г. Тарда, Г. Теджфела, А. Петровського, В. Петровського, Б. Паригіна. У контексті соціального сприйняття її розглядали Г. Андреєва, Г. Келлі, М. Корнєв, Г. Оллпорт, Г. Старовойтова, Д. Тібо, Г. Фоманс. Етнічна свідомість була предметом вивчення в працях Ю. Бромля, П. Гнатенка, О. Донченко, Г. Лебона, В. Павленко, Г. Солдатової, Г. Тарда, Л. Шкляра.

Мета статті дослідити роль етностереотипів в міжкультурному, міжетнічному спілкуванні.

Виклад основного матеріалу. Етнічний стереотип – один з видів соціальних стереотипів, що репрезентує колективне, стійке, емоційно забарвлене, узагальнене і спрощене уявлення однієї етнічної групи щодо іншої етнічної групи і щодо самої себе, яке склалося головним чином на рівні буденної свідомості і нерідко передавалося наступним поколінням у вигляді однозначних сутностей. Наведемо визначення етнічного стереотипу, яке дане А. Г. Байбурінім: “Під стереотипами поведінки розуміються стійкі, регулярно повторювані форми поведінки. Це свого роду штампи, шаблони” [3, с. 3].

Іншими словами, етнічний стереотип – це схематизовані і надзвичайно стійкі образи будь-якої етнічної групи, легко поширювані на всіх її представників. Вони часто бувають неточними і/або спотвореними, хоча і містять зерно істини. Етнічні стереотипи поведінки в явній або прихованій формі існують у всіх галузях життєдіяльності етносів і у кожен конкретну епоху сприймаються етносом як єдино можливий спосіб співіснування з іншими етносами.

У змісті етнічних стереотипів, як правило, зафіксовані пріоритетні оціночні судження про психологічні особливості і поведінку людей іншої етнічної групи, про її моральні, розумові, фізичні якості, але у них також

можуть бути і настанови щодо дії по відношенню до людей даної національності. Етнічний стереотип є не узагальненням реальних характеристик того чи іншого етносу, а продуктом відповідної соціальної ситуації, в якій індивідуальні якості особистості губляться за загальним і свідомо одностороннім стереотипом. У його основі часто лежать упередження, сформовані на базі обмеженої інформації про окремих представників будь-якої нації чи народу, що зазвичай породжує упереджені висновки до представників даної спільноти.

Етнічні стереотипи поділяються на автостереотипи (“Ми” – Образ) і гетеростереотипи (“Вони” – Образ).

Автостереотипи – це уявлення членів конкретної етнічної групи про самих себе. У даному випадку об’єктом етнічного стереотипу є найбільш типові представники своєї етнічної групи. Автостереотипи можуть привести до етноцентризму – свідомої чи несвідомої переваги свого народу і своєї культури перед чужими. Автостереотипи, як правило, складають комплекс позитивних оцінок. Але іноді серед етнічних меншин зустрічається і негативні самооцінки. Подібні групи з низьким статусом можуть погоджуватися з їх відносно більш низьким положенням у суспільстві. У цих випадках вони схильні розвивати негативні автостереотипи і позитивні гетеростереотипи. Але в цілому автостереотипи мають збалансованість позитивних і негативних елементів. Наприклад, у випадку тих же меншин може підкреслюватися старовинність і мудрість їхнього народу за його малочисельності. Особливістю автостереотипів є прагнення етнічної спільноти внести в їхній зміст щось від ідеалу, підкреслити найбільш самобутні риси національного характеру. Наприклад, групи з більш високим статусом в економічній сфері мають тенденцію характеризувати себе такими, що домоглися економічного успіху, а групи з більш низьким статусом в даній сфері – такими, що відрізняються добротою, гуманністю, з одночасним зниженням значимості тих якостей, які якраз і забезпечують чужій групі економічну перевагу (діловитість, підприємливість і т.п.).

Гетеростереотипи – це образи представників інших етнічних груп, що склалися в даній групі. Гетеростереотипи можуть бути як позитивні, так і негативні, залежно від історичного досвіду взаємодії даних народів. В їхньому змісті слід відрізнити відносно стійке ядро – комплекс уявлень про зовнішній вигляд представників даного народу, про його історичне минуле, особливості способу життя і трудових контактів, і ряд інших мінливих суджень щодо комунікативних і моральних якостей даного народу. Мінливість оцінок пов’язана з мінливою ситуацією в міжнаціональних і міждержавних відносинах. В основі гетеростереотипів лежить така властивість, як антропо-стереотиповість, тобто обумовленість стереотипу зовнішнім виглядом індивіда. Зовнішність часто виступає практично важливою ознакою, що несе в собі інформацію про етнічну приналежність суб’єкта. Ознаки, з яких складаються зовнішній вигляд і поведінка, можуть мати ознайомче значення і виконувати регулятивну функцію. У гетеростереотипах на рівні буденної свідомості зовнішній вигляд

представника відповідної етнічної спільноти найчастіше пов'язується з певними психологічними особливостями людини. На основі цих стереотипів неминуче створюються відповідні типи міжетнічного спілкування і поведінки людей.

Етнічний стереотип відображає як емоційно-оцінювальне ставлення до представників етнічної групи, так і знання про неї. Зміст етнічного стереотипу акумулює упереджені уявлення про етнос, особливості зовнішнього вигляду його представників, риси їх характеру, поведінку, сильні і слабкі сторони, можливості і специфіку взаємодії з ними і багато іншого. Традиційно вважається, що етнічні стереотипи несуть спотворену інформацію, але, починаючи з 1950-х рр. набула поширення гіпотеза, згідно якої обсяг істинних знань у стереотипах перевищує обсяг помилкових – це так звана гіпотеза “зерна істини”. У даний час не викликає сумнівів те, що етнічні стереотипи не зводяться до сукупності міфічних уявлень, а являють собою образи етносів, а не просто думки про них. Вони відображають, хоча і в спотвореному або трансформованому вигляді, об'єктивну реальність: властивості двох взаємодіючих груп і відносини між ними. Однак стійкість етнічних стереотипів не є абсолютною. Вони здатні з часом поступово трансформуватися, переломлюючи у своєму змісті істотні зміни в образі об'єкта стереотипізації. Етнічні стереотипи також можуть змінюватися залежно від зміни характеру міжетнічних відносин або з збільшенням міжетнічних контактів.

Роль етнічних стереотипів у міжетнічному спілкуванні суперечлива. Так у повсякденній свідомості і у засобах масової інформації досить поширена думка про етнічні стереотипи як про виключно негативний феномен. Багато в чому це пов'язано з тим, що у світовій науці найчастіше вивчалися негативні стереотипи, які піддавали дискримінації етнічні меншини. Однак необхідно проводити чітке розрізнення між стереотипами як соціальним явищем і стереотипізації як психологічним процесом. У соціальній психології останніх десятиліть стереотипізація розглядається як раціональна форма пізнання і окремий випадок більш універсального процесу категоризації: створюючи соціальні категорії, люди звертали увагу на характеристики, завдяки яким індивіди, які належать до тієї чи іншої групи, сприймалися схожими один на одного і відрізнялися від інших людей. У повсякденному житті людина, як правило, позбавлена можливості піддавати критичному аналізу традиції, норми, ціннісні орієнтації і правила суспільної поведінки. Вона не завжди має також достатньою інформації про події, стосовно яких їй доводиться висловлювати власну думку і оцінку. Тому у повсякденній дійсності люди часто діють шаблонно, у відповідності зі сформованим стереотипом. Явище стереотипізації – характерна особливість переробки особистістю зовнішнього впливу. Воно тісно пов'язане з прагненням людини розсортувати отриману нею інформацію у свідомості. Тому у повсякденному житті поняття стереотип часто вживається як синонім слів шаблон або стандарт. Стереотипи сприяють закріпленню традицій і звичок. У цьому плані вони

виступають як засіб захисту психічного світу особистості і як засіб її самоствердження.

Таким чином стереотипізація необхідна суспільству для передачі накопиченої інформації у вигляді певним чином організованого і структурованого досвіду, який може бути переданий в часі, а “етнічні стереотипи виконують важливу функцію, визначаючи поведінку людини і допомагаючи їй орієнтуватися у незвичній ситуації” [1, с. 182]. Однак з іншого боку, саме в “незвичній ситуації”, у нестандартних обставинах, стереотипи (стандартизовані утворення) не спрацьовують і не допомагають, а навпаки заважають людині орієнтуватися у новій непередбаченій стереотипом ситуації і відповідно адекватно реагувати на неї. Особливо у кризові моменти, консолідуючи “своїх”, етностереотипи у такій же мірі диференціюють “чужих”. Тому, вказуючи на певну позитивно-конструктивну роль етностереотипів у збереженні традиційних рис і особливостей національної культури, не можна не відмітити негативну рису всякого стереотипу, якщо він живиться почуттями зневаги і зарозумілості до інших етносів. Вторгнення стереотипів може набувати найнесподіваніших форми. Ось як про це пишуть Грановская Р. М. і Крижанська Ю. С: “Підкреслене заперечення “чужого” може бути пов’язане з підсвідомим тиском, що вимагає засвідчити свою вірність і відданість світу “свого”. Міркування, які доводять, що якщо у “нас” так (а ми, як усі розуміють, люди гарні, такі, як потрібно), а у “них” все не так, то, отже, “вони” – люди негідні і це виправдовує будь-які дії, спрямовані на усунення всього “чужого”, “їхнього” [2, с. 158].

Як і будь-які інші, етнічні стереотипи насамперед полегшують, спрощують спілкування, роблячи його більш надійним, забезпечуючи взаєморозуміння. Однак це можливо тільки в певних ситуаціях і в певній мірі. Рівновага шкоди та користі стереотипів залежить від розуміння меж їх застосування. “Багато хто не усвідомлює своїх стереотипів. Інші усвідомлюють, але заперечують їх важливість, покладаючись на них настільки часто, що звичка перетворюється в норму. Так, у свого народу шанується твердість характеру. Будь-яке прагнення до компромісу сприймається як ознака слабкості і нерішучості, що призводить до зради. У чужого народу навпаки – дух непохитної завзятості вважається всього лише різновидом фанатизму. “Наша справа” вимагає непохитної вірності принципам, а “їхній справі” не завадили б такі стримуючі чесноти, як помірність і розсудливість” [2, с. 156].

Етнічний стереотип – це емоційно забарвлений і гранично схематизований, стандартний образ представника конкретної етнічної групи. Треба відзначити, що етнічний стереотип має надзвичайно потужний вплив на психіку індивіда завдяки примітивності та емоційної завантаженості.

В основі етнічних стереотипів лежать опосередковані етнічні уявлення, отримані з різноманітних вторинних джерел, включаючи історично накопичений досвід попередніх міжетнічних контактів. Образ чужої етнічної групи у свідомості народу визначається, насамперед, характером його

власних історичних взаємин з цією групою. Там, де між двома етнічними групами склалися відносини співпраці і кооперації, вони виробляли в основному позитивну установку один до одного, яка передбачає терпиме ставлення до існуючих розбіжностей. Там, де відносини між групами були далекими, і порушували життєві інтереси, люди схильні ставитися один до одного без ворожості, але і без особливої симпатії з присутністю взаємної цікавості.

У цьому сенсі стереотип – це форма передачі соціального досвіду, перенесення думок і висновків з області науки (де закономірності постійні) у соціальну сферу, де все змінюється. Тому не дивно, що, використовуючи його, людина може не мати жодного власного досвіду, ніколи не бачити жодного представника тієї нації, про яку вона висловлює досить певні і невтішні думки. Більше того, усвідомлення нею повної відсутності знань і досвіду не викликає ніяких вагань у її впевненості щодо справедливості стереотипу, не породжує ні краплі сумніву в ньому.

Стереотипи засвоюються в дитинстві не на основі особистого досвіду, потім з труднощами змінюються, стійкі до нової інформації, можуть зберігатися десятиліттями, передаватися до нового покоління, розповсюджуються серед досить великої кількості людей даної національності. Щоб відмовитися від них, окремому індивіду потрібна не тільки сміливість думки, а й громадянська мужність – адже часто це означає розрив з заповідями батьків і виклик громадській думці, що особливо характерно для традиційних суспільств.

Зміст етнічних стереотипів визначається трьома групами факторів: 1) особливостями етнічної групи, її етнічною психологією, системою цінностей, закріпленою в культурі і повсякденній свідомості і сформованою в ході суспільно-історичного розвитку; 2) соціально-політичними та економічними умовами розвитку етнічних груп та особливостями взаємин між ними, що склалися на даний момент; 3) тривалістю і глибиною історичних контактів з іншими етносами. Відносно третьої групи факторів необхідно зазначити, що далеко не всяке міжетнічне спілкування формує позитивні міжетнічні стереотипи.

Умовами оптимальної організації контакту етносів виступають: а) визнання безумовної рівності сторін; б) наявність атмосфери відкритості та довіри; в) прийняття загальних, значущих для обох сторін цілей; г) повага до традиційних норм, цінностей, правил поведінки, способу життя один одного. Виконання перерахованих умов вимагає наявності в національних ідеологіях контактуючих етносів неконкурентних, недискримінаційних стратегій, а це можливо лише за наявності у етносів вагомих, зрілих, відповідних етносу еліт.

Етнічні стереотипи допомагають вирішувати наступні етносоціальні завдання: захист території етнічних кордонів, перевага співвітчизників (одноплемінників) перед прибульцями (мігрантами), що базується на посиленні почуття солідарності зі своїми і почуття ворожнечі (часом непримиренної) по відношенню до іноплеменників. На соціальному рівні

етнічний стереотип має дві функції: ідеологізує (формування та збереження групової ідеології, що пояснює поведінку групи) і ідентифікує (створення і збереження позитивного образу “ми”, формування якого відбувається насамперед за допомогою ритуалів і невербальних засобів).

Основна небезпека етнічних стереотипів полягає в тому, що вони сприяють появі національних забобонів – нічим не виправданої негативної думки та ставлення до чужого народу або окремих його членів, схильність негативно діяти по відношенню до людей чужого народу.

Забобони можуть розглядатися як реалізовані в поведінці стереотипи. Підкреслимо, що зазвичай людина використовує стереотип як щось неподільне, отримане нею в готовому вигляді і застосовує його, не співвідносячи з особистим досвідом і сучасними об'єктивними даними. У цьому сенсі забобони – апріорне судження, почуття або оцінка, яка передує власному досвіду. Супроводжуючись негативними емоціями по відношенню до етнічно “чужих”, стереотипи часто стають перепонами в міжособистісному спілкуванні, порушуючи міжкультурну комунікацію. Тут грає роль і вибірковість сприйняття – людям властиво уникати відомостей, які вносять дисонанс у систему їхніх установок і стереотипів. У той же час вони активно шукають відомості, які підтримують їхні позиції, і будь-яку неоднозначну інформацію тлумачать на користь своїх усталених, часом помилкових, поглядів. Іноді виразно відчувається підкреслення міжетнічних відмінностей.

Забобони провокують дискримінацію, яка передбачає осуд і упередження проти людини виключно на основі її ідентифікації з певною групою. Установки на міжособистісне спілкування обумовлені установками на спілкування між групами і зазвичай поєднуються з ними. При упередженні враховуються насамперед зовнішні дані. Упередження – це негативна, несприятлива установка до групи або її індивідуальних членів; вона характеризується стереотипними переконаннями; установка витікає більше з внутрішніх процесів свого носія, ніж з фактичної перевірки властивостей групи, про яку йде мова. Звідси випливає, що мова йде про узагальнену установку, яка орієнтує на вороже ставлення до всіх членів певної етнічної групи, незалежно від їхньої індивідуальності. Ірраціональність упередження полягає не тільки у тому, що воно може існувати незалежно від особистого досвіду, воно навіть суперечить йому. Коли люди пояснюють своє вороже ставлення до будь-якої етнічної групи, вони зазвичай називають якісь конкретні негативні риси, властиві, на їхню думку, цій групі. Однак ті ж самі риси, взяті безвідносно до цієї групи, зовсім не викликають негативної оцінки або оцінюються набагато м'якше. Тут позначається і історична традиція, втілена в історичних творах, літературі, звичаях, і консерватизм системи виховання. Особливо велике значення має виховання. Численні дослідження показують, що більшість людей засвоює упередження в дитинстві, до того, як отримують можливість критично осмислити отримувану інформацію. Етнічні упередження надають саме згубний вплив і на їхні жертви, і на їхніх носіїв і обмежують сферу

спілкування між представниками різних етнічних груп, викликають настороженість з обох сторін, заважають встановленню ближчих, інтимних людських відносин. Відчуженість же в свою чергу ускладнює контакти і породжує нові непорозуміння. Коли ж в близькому оточенні людини з'являється хтось (або щось), хто не відповідає старому стереотипу, у неї поступово наростає напруга, яка з часом призводить до зміни категоріальної структури сприйняття. Спочатку ця зміна відображається тільки в оцінках і ставленні до одиничних об'єктів. Лише набагато пізніше ця зміна поширюється на більш широкий клас споріднених об'єктів, корегуючи загальну ієрархію особистих цінностей, яка, у свою чергу, підлаштовує системи сприйняття, орієнтовані на етнічні стереотипи. Але часто навіть саме сприятливе враження про одного представника "чужої" групи не торкається ціннісних граней системи уявлень про всю групу. Поступово відбувається лише незначне "відщеплення" низки особистісних якостей від узагальненого портрета за принципом: "Взагалі то вони, такі, але мій товариш (знайомий) зовсім інший!" При цій еволюції використовуваних критеріїв збільшується складність узагальненого етнічного портрета, він поступово розширюється і, нарешті, починає дуже повільно руйнуватися. Важливо підкреслити величезну інерційність стереотипів. Вона пояснюється тим, що національні спільноти змінюються значно повільніше, а ніж відбуваються в них соціальні перетрубації. Крім того, міфологізація цінностей робить їх підвищено стійкими і навіть "недоторканими". Тому їх корекція вимагає найбільшої делікатності і невичерпної терпимості.

У ситуаціях наростаючої національної напруженості, етнічні стереотипи, поряд з етнічними забобонами, підсилюють прояви упередженості до членів чужої етнічної групи, посилюють міжетнічне відчуження, інтенсифікують розвиток процесів внутрішньонаціонального відокремлення і міжетнічної поляризації.

У той же час, при відповідних соціально-політичних умовах активізується ефективний вплив етнічних стереотипів на консолідацію етнічної групи, психологічне єднання її членів. Будучи одними з ефективних психологічних регуляторів міжетнічних відносин, етнічні стереотипи відображають зміст і динаміку цих відносин, виступаючи чутким індикатором їх стану, діагностуючи виникнення напруженості у взаєминах, або вказуючи на їх стабільність і успішність.

Висновки. Роль етнічних стереотипів у міжетнічній комунікації є досить суперечливою. Для кожного з членів етнічної спільноти етнічні стереотипи, опосередковуючи інституційні норми, виступають регулятором соціальної поведінки. Етнічні стереотипи регулюють міжетнічне і спілкування за допомогою традицій, звичаїв, стійких загальновизнаних цінностей.

Етнічні стереотипи, формуючи єдине символічне середовище, виступають в якості своєрідного інформаційного фільтру. У сучасному поліетнічному суспільстві людина виявляється мимоволі втягнутою у постійний потік різноманітної і нерідко внутрішньо суперечливої інформації.

Етнічні стереотипи не лише впорядковують, а й систематизують її з точки зору культурних загальноприйнятих етнічних цінностей та ідеалів.

Етнічні стереотипи сприяють задоволенню потреби людини у певній психологічній стійкості і визначеності. Актуалізація етнічних стереотипів – це захисна реакція на уніфікованість або нестабільність етнокультурного та етнополітичного середовища. Зміна соціальних, і зокрема політичних детермінант руйнує ціннісний світ людини, незмінність ж етнічних стереотипів, традиційних на протигагу соціальній інновації, протидіє розвитку соціальної фрустрації і аномії. Етнічні стереотипи консервативні і у кризовій, конфліктній ситуації людина намагається сховатися у них.

Але звертаючи увагу на позитивно-конструктивну роль етностереотипів у збереженні традиційних рис і особливостей національної культури, не можна не відмітити негативну рису всякого стереотипу, якщо він живиться почуттями зневаги і зарозумілості до інших етносів. Являючись своєрідним кодом етнічного, стереотип часом спрощує реальність, в певній мірі ідеалізує, і навіть міфологізує її. Негативні, деструктивні сторони етностереотипних реакцій частіше проявляють себе у кризових ситуаціях і як правило, призводять до етнічних, національних конфліктів, які у свою чергу обертаються насильством і кровопролиттям.

Література

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
2. Грановская Р. М, Крижанская Ю. С. Творчество и преодоление стереотипов. – СПб. : Издательство ОМС, 1994. – 192 с.
3. Этнические стереотипы поведения / под ред. А. К. Байбурина. – Л. : Наука, 1985. – 325 с.
Отримано 10.04.2015

Summary

Korniyenko Olexandr. Ethnic stereotypes in inter-ethnic communications.

The role of ethnic stereotypes in interethnic communication is quite controversial. Ethnic stereotypes regulate interethnic communication through traditions, customs, persistent shared values. The ethnic stereotypes primarily facilitate, simplify communication, making it more reliable, providing mutual understanding. The ethnic stereotype reflects both emotionally Evaluative attitude to ethnic group and knowledge of it. The main danger of ethnic stereotypes is that they are contributing to the national superstition – no undue negative thoughts and attitudes of another people or its individual members, a tendency to act negatively towards people of another people.

Keywords: *avtostereotyp, anomie, ethnic stereotypes, heterostereotyp, ethnocentrism, stereotyping.*